

Исрол га бола ҳуқуқлари

Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихига назар солсак, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасида салмоқли ишлар қилингани билан яқин-яқингача бола ҳуқуқлари муаммоларига етарли даражада аҳамият берилмаганига гувоҳ бўламиз. Мазкур йўналишдаги дастлабки халқаро ҳужжатлар фақат XX асрнинг биринчи ярмидан қабул қилина бошланган.

Жумладан, 1923 йили британиялик социолог аёл Эглантайн Жебб асос солган «Болаларни қутқаринг» («Save the children») халқаро ташкилоти ўз фаолиятини бошлаган бўлса, кейинчалик «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Декларация» (1959), «Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция» (1989) каби халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган.

Аммо Мовароуннаҳрда болалар ҳуқуқларига бундан саккиз юз йил аввал ҳам катта эътибор берилган. Жиззахлик фақиҳ Маждуддин ал-Уструшанийнинг 625/1228 йил 28 июлда ёзиб тугатган «Жомий аҳком ас-сиғор» асари болалар ҳуқуқларига доир илк ҳуқуқий манба саналади. Шунингдек, «Жомий аҳком ас-сиғор»ни бола ҳуқуқларига оид ягона фикхий асар деб хулоса қилишга ҳам асосимиз бор.

Зеро, Маждуддин Уструшанийдан кейин болалар ҳақ-ҳуқуқларига тааллуқли фикхий асар деярли ёзилмади. Аммо болаларга тааллуқли ҳадислар тўплами мавжуд. У ҳам бўлса имом Шамсуддин Муҳаммад ибн Аби Бақр ибн ал-Қаййим ал-Жавзия (691-751/1292-1350 й.)нинг «Тухфат ал-мавдуд би аҳком ал-мавлуд» асаридир.

Маждуддин Уструшанийнинг «Жомий аҳком ас-сиғор» асарида фикҳга оид юздан ортиқ китобда тарқоқ ҳолда берилган болаларга тааллуқли

шаръий фатволар тизимлаштирилган ва батартиб жамланган. Бу асарда Маждуддин ал-Уструшаний ханафий мазҳабининг ўша давргача яшаб ижод қилган 120 дан зиёд фақиҳнинг фикрларини жамлаган.

«Жомий аҳком ас-сиғор»нинг қўлёзма нусхалари дунёнинг турли мамлакатларида кенг тарқалган. Ушбу асар илк бор 1982 йили Ироқда профессор Абдулҳамид Абдулҳолик ал-Байзалий томонидан нашр қилинган. Бунинг учун АҚШнинг Принстон университети (№1704), Бағдод шаҳридаги «Ироқ миллий музейи» (№ 9626/1) ва Марказий вақфлар (№3741/1, №7460/1) ҳамда Мовсул шаҳридаги «ал-Аҳмадия» марказий вақф (№9/7) кутубхоналарида сақланаётган 5 та қўлёзмадан фойдаланилган.

Асарнинг икки жилддан иборат иккинчи нашри Миср пойтахти Қохирада профессор Абу Мусъаб ал-Бадрий ҳамда «ал-Азҳар» университети ўқитувчиси Маҳмуд Абдурраҳмон Абдулмуни томонидан тайёрланган. Унда асарнинг биринчи нашридан ва Мисрнинг «Дор ал-кутуб» кутубхонасидаги №901 рақамли қўлёзма ва № 9334 рақам остида сақланаётган микрофильмдан ҳам фойдаланилган.

«Жомий аҳком ас-сиғор»нинг ўн битта қўлёзма нусхаси мавжуд ва уларнинг олтитаси илмий

адабиётда яхши маълум. Аммо асарнинг Тошкентдаги №6245, 9634, 10409, 8955 ва 12723/II рақамлари остида сақланаётган беш нусхаси илмий жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келган. Аммо мазкур нусхаларнинг ҳам илмий аҳамияти юқоридир.

«Жомий аҳком ас-сифор»нинг Миср нашри кўплаб хато ва камчиликлар билан нашр қилинган. Шу боис Тошкентдаги беш нусха ва Миср нашри асосида мазкур асарнинг учинчи нашри 2010 йил ва тўртинчи тўлдирилган матни эса 2013 йилда Ўзбекистон мусулмонлари идораси томонидан нашр этилди.

Ушбу асарда болалар ҳуқуқлари бўйича келиб чиқадиган муаммоларнинг одилона ечимлари, ижтимоий ҳаётда болалар муҳофазаси ва уларнинг асосий ҳуқуқлари дахлсизлигини таъминлаш билан боғлиқ кўплаб масалалар муҳокама қилинган. Унда ушбу соҳада ҳуқуқ-тартибот маҳкамалари учун жуда кўп аниқ далил ва кўрсатмалар берилган. Ислом ҳуқуқининг энг муҳим ва мукамал тизимларини мужассам этиб, салкам саккиз асрдан бери ўзининг ҳаётийлигини исботлаб келаётган мазкур манбани ҳар томонлама, чуқур ўрганиш соҳага оид қимматли маълумотлар тўплашда

муҳим аҳамиятга эга.

Бугунги кунда халқаро майдонда бола ҳуқуқлари билан боғлиқ муаммолар, хусусан, ҳомиланинг қачондан бошлаб инсон ҳисобланиши кенг муҳокамаларга сабаб бўлмоқда. «Жомий аҳком ас-сифор»да, хусусан, «Тирик мавжудотнинг ҳаёти қачон бошланади», «Бола қачондан бола ҳисобланади» каби ҳозирда ҳам долзарб бўлиб қолаётган саволларга жавоб берилган.

Унда ҳаётнинг асосий манбаи бўлган оила, унинг энг ширин меваси бўлмиш фарзандлар тарбияси, уларнинг оиладаги, жамиятдаги ҳақ-ҳуқуқлари аниқ ва батафсил баён этилган. Энг муҳими, асар бола ҳуқуқлари хусусидаги замонавий тамойилларнинг ислом дини тамойиллари билан ҳамоханлигини кўрсатади.

Мазкур асар 1289 фатводан иборат бўлиб, уларни шартли равишда ибодат, ахлоқ, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий масалаларга бағишланган қисмларга ажратиш мумкин.

Асарнинг ибодат масалаларига бағишланган қисми покланиш, намоз, закот, рўза, ҳаж, жонлик сўйиш ва қурбонлик каби масалаларни ўз ичига олиб, 92 та фатводан иборат.

Амалий ибодат масалалари асосан тоат-ибодат

мавулари, яъни Аллоҳ ва банда ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Ибодатларни бажаришда ҳар бир оқил ва болиғ кишининг ўзи масъул бўлиб, Аллоҳнинг олдида жавобгар ҳисобланади.

Олтита масалани ўз ичига олган ахлоқий қисм эса 120 та фатводан иборат бўлиб, улар қасам ичиш, диндан қайтиш, сулҳ, гувоҳлик, қозининг бурч ва вазифалари каби масалаларни қамраб олган.

Аллома асарнинг катта қисмини ижтимоий масалаларга бағишлаган. Бу қисмда 516 та фатво бўлиб, улар норасидаларнинг берган хабарлари, никоҳ, талок, мерос, шафелик, ташландиқ бола каби масалаларга бўлинган.

Иқтисодий ва молиявий қисм 346 та фатводан иборат бўлиб, улар омонат қўйиш шартлари, совға-салом бериш, савдо-сотик қоидалари, ижара, улushi бўлиш, қўшма тижорат ва деҳқончилик, даъвои рад қилиш, вақф, васийлар, вакиллик, кафиллик каби масалаларга бағишланган.

Асарда ўн тўртта масалани ўз ичига олган фуқаролик процессуал ҳуқуқи билан боғлиқ қисм 215 та фатводан иборат бўлиб, улар жиноят учун жазо ҳадлари, ўғирлик, макруҳ нарсаларга доир масалалар, талон-торож қилиш, гаровга қўйиш, даъво қилиш, иқрор қилиш, мажбурлаш, жиноятлар, бошқа кишини жиноят қилишга буюриш, даъво ҳужжатлари, ҳуқуқларни чегаралаш каби масалаларни жамлаган.

Мазкур фикҳий асардан олинган айрим фатволарни ҳавола қиламиз.

БОЛАЛАР НАФАҚАСИ

Болаларнинг нафақаси, яъни уларни озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой билан таъминлаш отанинг бурчидир. Фақир ёш боланинг нафақаси отасига вожиб бўлади. Бу ҳукмнинг далили Қуръони каримдан олинган. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: «Уларни меъёрида озиқлантириш ва кийинтириш отанинг зиммасидадир» (Бақара, 233). Боланинг сабабидан онага нафақа бериш вожиб бўлишида ҳеч шубҳа қолмайди. Боланинг нафақаси фақат отага, ота-онанинг нафақаси фақат ўғилга ва хотиннинг нафақаси фақат эрга вожиб бўлади. Унга бу нафақада ҳеч ким шерик бўлмайди. Болани эмизиш нафақадир.

«Жомиъу-р-румуз»да шундай дейилган: Ёш боланинг нафақаси касб қиладирган вақтгача отасининг гарданига вожибдир. Ул вақтда, яъни касб қилишга қудрати етадиган бўлганда, болани

отаси иш ўрганишга топширғай ва ул бола қилган касбидан нафақа берғай. Бас, ишни яхши қилишдан илгари у болага отаси ўз молидан нафақа берғай. Боланинг нафақасини беришда ҳеч ким отага шерик бўлмағай, яъни ёлғиз ўзига болани боқиш ва нафақа бериш вожибдир. Онаси ва хотинининг нафақасини беришда ҳеч ким отага шерик бўлмағай, яъни отанинг ёлғиз ўзига болани боқиш вожибдир, бу ота-онаси ва хотинининг нафақасини берганида ҳеч ким шерик бўлмаганига ўхшаш.

Балоғатга етган қизнинг эри бўлмаса, нафақаси отасига вожиб бўлади. Кўзи ожиз, ақли йўқ, толиби илм бўлган ўғилларнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Турмуши бузилиб, қайтиб келган қизнинг нафақаси ҳам отага вожиб бўлади. Бунга Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам)-нинг қуйидаги ҳадислари далил. Суроқа ибн Жувшумдан ривоят қилинади: «Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам): «Эй Суроқа, сенга энг улуг садақанинг ёки садақадан ҳам улугроқ нарсанинг далолатини берайми? – дедилар. «Ҳа, ё Расулulloҳ», дедим. «Уйингга қайтиб келган ва сендан бошқа таъминотчиси бўлмаган аёл зотига икром қўрсатмоғинг», — дедилар.

Имом Мухаммад таъминот миқдорини белгилаб, шундай дейди: Ёш боланинг нафақаси ва кийими бой кишига бир дирҳамдир. Бу мажбурий, ўзгармас миқдор эмас, балки эҳтиёжни қоплайдиган даража эътиборга олинади. Агар камбағал бўлса, қозининг белгилашига қараб (аёллар таъминоти-дек), болаларга таъминот пули ва кийимни етарли қилиб бериш буюрилади.

НАФАҚАНИ ОНАГА БЕРИШ

Агар бир кишининг ёш болалари бўлиб, баъзилари эмизикли, баъзилари сутдан чиққан бўлса ва уларнинг онаси хотини бўлса ҳамда болаларнинг шахсий маблағи бўлмаса, онаси уларнинг таъминоти бўйича даъволашса, модомики болалари ёш экан, қози уларнинг таъминотини ота зиммасига юклайди. Агар она болаларининг таъминотида эрнинг тазйиқи ва зикнализидан шикоят қилса, қози унинг шикоятини эшитиб, болаларнинг моддий таъминотининг бир қисмини онага бериши лозим. Агар ота: «У мендан пулни олиб, болаларга бермайди» деса, унинг онага қарши даъвоси қабул қилинмайди. Чунки она дахлсиз кишидир. Дахлсиз кишига қарши хиёнат даъвоси далилсиз инobatга олинмайди. Эр қозидан хотиннинг қўшниларидан сўраб қўришни сўраса, эҳтиёт

юзасидан сўрайди. Бунда фақат борди-келди қиладиган қўшнилардан сўрайди. Чунки шундай қўшнилар онанинг аҳволини яхшироқ билишади. Агар ҳолат эр айтгандек бўлса, қози онага танбех бериб, бу ишидан қайтаради.

Баъзи машойхлар шундай дейишган: «Агар бу борада низога бориладиган бўлса, қози истаса таъминот пулини ишончли кишига топшириб, у эрталаб ва кечқурун уни онага бериб туради. Пулни бирданига бермайди. Истаса болаларга таъминот пулини беришни бошқага буюради».

АЁЛНИНГ ЭРИ БИЛАН БОЛАЛАРНИНГ НАФАҚАСИ БЎЙИЧА СУЛҲ ҚИЛИШИ

Агар хотин эри билан (у хоҳ қийин аҳволда бўлсин, хоҳ шароити яхши бўлсин) ёш болаларининг нафақаси бўйича сулҳ қилиши мумкин.

Бундай сулҳ жоизлигини билиш учун «Захира» (*Захират ал-фатово — Бурҳонуддин Маҳмуд ибн Тожиддин Аҳмад ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Бухорий 551/1156 йили Марғилонда тугилиб, 616/1220 йили Бухорода вафот этган. «Соҳиб ал-муҳит» номи билан машҳур.*

Унинг отаси Садруссайд Тожуддин Аҳмад ибн Абдулазиз ва амакиси Садрушиаҳид Хусумуддин ҳам ҳанафий мазҳабининг энг машҳур фақиҳларидан эди)нинг «Таъминот» бобига қаралади:

Агар сулҳ қилинган миқдор одамлар хавасини келтирадиган даражада уларнинг таъминот пулидан кўп бўлса, аммо уларга етадиган миқдорни белгилаб берувчилар ўлчовига кирса, кечиримли. Чунки бу одатий ҳолат. Агар миқдорни белгилаб берувчиларнинг ўлчовига кирмаса, ортиқчаси олиб ташланади. Чунки ота уларга етадиган даражада нафақа беришга мажбур. Болаларга таъминот пули бериш билан яқинларга нафақа бериш ўртасини фарқла. Қийин ҳолатдаги киши яқин кишиси билан нафақа борасида сулҳ қилиши мумкин эмас. Чунки яқинларнинг нафақаси фақат иқтисодий ҳолати яхши бўлган кишиларга юклатилган. Бу сулҳ яқини ҳақли бўлмаган нарса бўйича бўлса, бу тўғри эмас. Болалар нафақаси эса отага юклатилган мажбуриятдир. Агар ота қийналган ҳолатда бўлса, сулҳ болалар ҳақи миқдори ичида бўлса, бу жоиздир.

ОТА БОЛАСИГА БЕРИЛАДИГАН НАФАҚА ЮЗАСИДАН ҲИБС ҚИЛИНИШИ МУМКИН

Агар ота ишлаб, пул топиб, болаларига нафақа беришдан бош тортса, у бунга мажбур қилиниб, ҳибсга олинади. Бошқа қарзлар эса бундай эмас.

Чунки ота-оналар болаларининг қарзлари туфайли камалмайди. Фарқи «Захира»да ёритилган.

БОЛАЛАРНИНГ НАФАҚАСИ ҚАЧОН БАЙТУЛМОЛ*ДАН БЕРИЛАДИ?

Агар ота қарилиги сабабли меҳнатга лаёқатсиз бўлса ёки ўтириб қолган бўлса, тиламчилик қилиб, болаларига нафақа беради. Хассоф (Хассоф — Аҳмад ибн Умар ибн Мухайр Абу Бакр Шайбоний. У ал-Хассоф номи билан маълум ва машҳур. Баъзи бир манбаларда унинг исми шарифи қуйидагича: Аҳмад ибн Амр ибн Михрвон Абу Бакр ал-Хассоф Шайбоний. Ал-Хассоф 261/875 йили вафот этган. Унинг «Адаб ал-қодий ли-л-Хассоф», «Китоб ал-хайл», «ас-Сижжилот», «Шарҳ адаб ал-қодий ало мазҳаб Абий Ҳанифа», «Нафақот ал-Хассоф», «Шарҳ нафақот ал-Хассоф» ва «Шурут ал-Хассоф» каби асарлари бор (*Ал-Фихрист. — Б. 304; ал-Фавоид ал-баҳия. — Б.29; Кашиф аз-зунун. — Ж. 1. — Б. 46-47, 695, — Ж. 2. — Б. 1046*)) нинг «Нафақот»ида шундай дейилган. Кейинги давр олимларидан баъзилари шундай дейишган: «Бу ҳолатда болаларнинг нафақаси байтулмолдан берилади. Чунки бу ҳолатга тушиб қолган ота бўлса, унинг нафақаси ҳам байтулмолдан бўлади. Ёш болаларининг нафақалари ҳам худди шундай».

Изоҳ: Исломи дини янги фарзанд туғилган оилага нафақа — пул бериш қонунини жорий қилди. Туғилган чақалоқ ҳоким ёки ҳукумат ходими, оддий ишчи ёки оддий одам фарзанди бўладими, барибир.

Абу Убайд «Ал-Амвал» китобида ҳазрат Умар ибн Хаттоб (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилади. У киши ҳар туғилган фарзанд отасига 100 дирҳам миқдорида ҳадя ажратди. Фарзанд улғайгани сайин ҳадяни зиёда қилди. Бу тартиб сўнг Усмон (розияллоҳу анҳу), Али (розияллоҳу анҳу) ва бошқалар даврларида жорий бўлиб турди. Бу ислом динининг мусулмонлар қалбига, ҳис-туйғуларининг туб-тубига илдиз отган маънавий тарбияси ҳисобланади.

ОНАНИНГ ОТА БОЛАСИГА НАФАҚА БЕРМАГАНИ ТЎҒРИСИДАГИ ДАЪВОСИ

Аёл эрига қарши ёш боласига нафақа бермаганини даъво қилса, уламолар шундай дейишган: «Агар қози унга нафақа беришни ёки унинг зиммасига ўзи нафақа беришни юклаган бўлса,

*Байтулмол — давлат бюджети маъносида тушунилиши мумкин.

аёл биров вақт ўтгандан сўнг ушбу даъво билан чиқиб, эри буни инкор этса, қасам ичади. Агар бундай бўлмаса, қасам ичмайди.

Изоҳ: Қасам уч хилдир: 1. Кишининг ўтган нарсани қилгани ёки тарк этганига қасддан ёлғон қасам ичиши ғамусдир. У билан гуноҳкор бўлади. «Ғамус» сўзи луғатда «чўмилиш», «кўмилиш» маъноларини англатади. Чунки бундай ботил қасам ўз эгасининг жаҳаннам оловига чўмилишига, кўмилишига сабаб бўлади. 2. Инсон ўзи ҳақ эканини гумон қилса-ю, иш зиддича бўлса, қасам беҳудадир. Унда афв этилиши умид қилинади. Ханафий ва Моликий мазҳаблари бўйича, киши бир нарсани тўғри деб гумон қилиб қасам ичса-ю, нотўғри чиқиб қолса, унинг айтганлари «беҳуда қасам» бўлади. Бу ҳолатда унга на гуноҳ ва на каффорат бўлади. 3. Инсон агар келажак нарсига қасам ичса, қасам ҳосил бўлади. Мана шу қасамдагина қасамхўр бўлса, каффорат тўлайди. Агар қасамни ёки қасамхўрликни унутиб ёхуд мажбуurlаниб қилган бўлса ҳам. Одатда оддий қасам худди шу қасам ҳисобланади. Бундоқ қасам ичган одам қасамига содиқ қолиши лозим. Агар қасамида турмаса, қасамхўр бўлади ва гуноҳ содир этган ҳисобланиб, каффорат бериши вожиб бўлади.

ОТА КАМБАҒАЛ БЎЛСА, БОБО НАФАҚА БЕРАДИ

Боланинг камбағал отаси бўлиб, бобоси (отасининг отаси) бой бўлса ва боланинг маблағи бўлмаса, бобо нафақа бериши лозим. Бу унинг кейинчалик отадан оладиган қарзи бўлади. Ота буни боланинг маблағидан олади. Агар отанинг шахсий маблағи бўлмаса, бу ота зиммасидаги қарз бўлади. Агар ота меҳнатга яроқсиз бўлса ҳамда боланинг ҳам шахсий маблағи бўлмаса, нафақа бобонинг зиммасига юклатилади. Бобо кейин буни бошқа кишидан талаб қила олмайди.

ОТА КАМБАҒАЛ БЎЛСА, НАФАҚА ОНА ВА БУВИ ЗИММАСИДА БЎЛАДИ

Агар боланинг бой онаси ёки бувиси бўлиб, отаси камбағал бўлса, она ва буви болага нафақа беришга буюрилади. Агар ота меҳнатга яроқсиз бўлмаса, бу ота зиммасида қарз бўлади. Агар меҳнатга яроқсиз бўлса, унга ҳеч қандай мажбурият юклатилмайди.

БОЛАНИНГ НАФАҚАСИ (У ГАРЧИ ҒАЙРИДИН БЎЛСА ҲАМ) ОТА ЗИММАСИДА

«Қудурий» (Қудурий – Абулхусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Жаъфар ибн Ҳамадон ибн Абу Бакр Қудурий Бағдодий 362/973 йили Бағдодда туғилиб, шу ерда 428/1037 йили вафот этган. (*Кашф аз-зунун*. – Ж. 2. – Б.1233; *ал-Фавоид ал-бахия*. – Б. 202)) да шундай дейилган: «Боланинг нафақаси у бошқа динда бўлса ҳам, ота зиммасидаги мажбуриятдир. Аёлнинг нафақаси ҳам худди шундай, у бошқа динда бўлса ҳам эрнинг зиммасидадир».

КАМБАҒАЛ ФАҚАТ ТЎРТ КИШИНИНГ НАФАҚАСИНИ БЕРИШГА МАЖБУР

Қозихоннинг «Ғатово»сида шундай дейилган: «Камбағал киши фақат қуйидаги тўрт кишига нафақа беришга мажбур қилинади: ёш бола, турмуш қурмаган ёки ажрашган балоғатга етган қизлар, хотин ва кул».

«Захира»да шундай дейилган: «Агар камбағал кишининг ёш болалари бўлиб, бобо бой бўлса, нафақа бериш бобо зиммасига юкланмайди. Чунки ота турганда бобони нафақа беришга буюрилмайди. Лекин бобо зурриётни асраш мақсадида (набирасига) нафақа бериши лозим. Агар болаларнинг отаси ундан шуни сўраган бўлса, бу зиммасидаги қарз бўлади. Қудурийда шундай зикр қилинган, ота камбағал бўлган пайтда нафақа бобо зиммасига тушмайди. Мазҳабда тўғри фикр шуки, камбағал ота бободан нафақа олиш ҳуқуқида ўлик кабидир. Қудурий келтирган фикр бу Ҳасан ибн Солих (Ҳасан ибн Солих – Ҳасан ибн Солих ибн Ҳай Ҳамадоний Қуфий 100/718 йилда туғилиб, 167/783 йили вафот этган. (*Ал-Фихрист*. – Ж. 1. – Б. 178; *ал-Фарқ байна ал-фиروق*. – Б.24; *Таҳзиб ат-таҳзиб*. – Ж. 2. – Б. 285; *ал-Жавоҳир ал-мудия*. – Ж. 2. – Б.61.))нинг фикридир. Ҳасофнинг «Адаб ал-қозий» асарида шундай дейилган. У айтади: «Агар ота меҳнатга яроқсиз бўлса, болаларни таъминлаш бобога тушади ва яқдил фикрга кўра бобо буни ҳеч кимдан талаб қила олмайди. Чунки бу ҳолатда отани таъминлаш бобо зиммасидадир. Шунингдек, болаларнинг нафақаси ҳам худди шундай».

Муслим АТАЕВ,
тарих фанлари номзоди,
Ўзбекистон мусулмонлари идораси
фатво бўлими ходими